

Konrad Kuczara

Arsenius z Elassonu - Grek w służbie Cerkwi prawosławnej we Lwowie

Przegląd Historyczny 101/1, 89-99

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KONRAD KUCZARA
Polska Akademia Nauk
Instytut Historii

Arsenius z Elassonu — Grek w służbie Cerkwi prawosławnej we Lwowie

Arsenius (1550–1626) arcybiskup Elassonu, w polskiej literaturze przedmiotu znany jako Arseniusz z Elassonu lub metropolita elasoński Arsenjusz, był opisywany i wspomniany przeważnie jako towarzysz podróży patriarchy Jeremiasza II Tranosa do Moskwy. Kazimierz Chodynicki w książce „Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632”, wspomniał, że Arsenios był organizatorem szkoły brackiej we Lwowie, w której nauczał języka greckiego¹. O nauczaniu przezeń greki we Lwowie wspomniał również Oskar Halecki w książce „Od unii florenckiej do brzeskiej”².

Arsenius był człowiekiem wszechstronnym, ciekawym świata i ludzi. Był poetą oraz znakomitym pedagogiem, uznającym ważną rolę tzw. wyższej filozofii w kształceniu człowieka. Zasłynął również jako zaangażowany i ofiarny kapłan, cieszący się wielkim autorytetem i szacunkiem. W taki sposób przedstawiają jego sylwetkę źródła greckie. Theodoros Wallianos w książce „Ἱστορία τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας”, opisał działalność Arseniosa na ziemiach ruskich, zwłaszcza okres jego pobytu w Moskwie. Inny badacz, Konstantinos Sathas w wydanej w 1870 r. książce „Βιογραφικὸν σχέδιον περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄ (1572–1594)” opisał współpracę Jeremiasza II z Arseniosem oraz opublikował jego wiersze.

Następnym Grekiem, który zajął się postacią Arseniosa był Chrisostomos Papadopoulos. W roku 1912 w Aleksandrii wydał w „Ἐκκλησιαστικός Φάρος” (t. VIII), artykuł zatytułowany „Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς χρονογραφίας τοῦ ἸΣΤ΄ αἰῶνος”, wzbogacając historiografię grecką o nową wiedzę dotyczącą życia i twórczości arcybiskupa z Elassonu. W tym samym roku ukazała się również

¹ K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny, 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 183.

² O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. II, Lublin 1997, s. 49–50.

pozycja P a p a d o p u l o s a – K e r a m e w s a w „Wizantyskim Wiestniku” pod tytułem „Ἑλληνικοὶ κώδικες ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς Σουμελα”. Zebrał w niej informacje dotyczące Arseniosa, pochodzące z „Kodeksu Sumela”, który został znaleziony przez rosyjskiego badacza Aleksieja D m i t r i e w s k i e g o w Monasterze Sumelijskim. Trzeba podkreślić, że „Kodeks”, a zwłaszcza „Synaksarion”, zawiera podstawowe wiadomości na temat życia i działalności Arseniosa. Na uwagę zasługuje również książka Dmitriewskiego zatytułowana „Archebiskop elassonskij Arsenij i memuary jego iz ruskoj istorii po rukopisi trapezuntskogo Sumelijskogo monastyria” wydana w Kijowie w 1899 r. Jest to pierwsza praca poświęcona w całości osobie Arseniosa i jego pracy na ziemiach słowiańskich.

Cennym źródłem informacji na temat arcybiskupa z Elassonu są opracowania współczesnego filologa greckiego Fotiosa D i m i t r a k o p u l o s a. Na uwagę zasługują trzy pozycje: artykuł „On Arsenios, Archbishop of Elasson” zamieszczony w „Byzantinoslavica” w roku 1981, praca doktorska „Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550–1626). Βίος καὶ ἔργο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ἀνατολῆς” wydana w Atenach, wreszcie drugie wydanie z 2007 r. „Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550–1626). Βίος — ἔργο — απομνημονεύματα”.

W tej obszernej monografii Dimitrakopulos prześledził życie Arseniosa i dokonał analizy jego twórczości literackiej. Pokazał, że wiersze Arseniosa nie tylko ujmują poglądy i przemyślenia autora na temat wiary i życia w liryczną autorefleksję, lecz także dostarczają cennych informacji o stosunkach greckiego biskupa z patriarchą Jeremiaszem II. Warto nadmienić, że wiersze te zostały pierwszy raz opublikowane dopiero w roku 1749³, kolejne wydał Z a m p e l i o s w 1859⁴ i S a t h a s w 1870⁵. Dimitrakopulos opisał lwowski etap jego życia, współpracę z Bractwem Zaśnięcia Bogarodzicy, zwłaszcza w kwestii edukacji młodzieży prawosławnej.

W ukraińskiej literaturze przedmiotu postać Arseniosa ukazywana jest głównie w kontekstach historycznych. Borys G u d z i a k w obszernym opracowaniu pt. „Kryza i reforma: Kyiwska mitropolia, Cargorodskij patriarchat i geneza Berestejskoj unii”, przedstawił jego działalność na ziemiach ruskich na tle opisu poczynań patriarchy Jeremiasza II⁶.

³ J. P a s i n u s, A. R i v a u t e l l a, F. B e r t a, *Codices manuscripti Bibliothecae regii Taurinensis Athenaei*, t. I. Taurini 1749, s. 433–469, vide też: Ph. A. D e m e t r a c o p o u l o s, *On Arsenios, Archbishop of Elasson*, „Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines”, t. XLII, 1981, nr 2, s. 145–153.

⁴ Σ. Ζ α μ π έ λ ι ο ς, *Καθίδρυσις Πατριαρχείου ἐν Ῥωσσία*, Ἀθήναις 1859, s. 27–68.

⁵ K. N. S á θ α ς, *Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄ (1572–1594)*, ἐν Ἀθήναις 1870, s. 35–81.

⁶ B. G u d z i a k, *Kryza i reforma: Kyiws'ka mytropolija, Carhorodskij partiarchat i heneza Berestejs'koj unii*, Lwiv 2000, s. 173, 195–198, 196–198, 213, 214, 216, 223, 226, 227, 231–234, 231, 237, 238, 241–243, 268–269, 327, 238, 330.

Arsenius, którego świeckie imię brzmiało Apostolis⁷, urodził się w Kalogrianie, małej tesalskiej wiosce położonej obok Trikali. Jego rodzice wywodzili się z greckiego duchowieństwa: ojciec był księdzem a matka siostrą biskupa Larissy Neofitosa⁸. Pięciu braci również zostało duchownymi. Joasaf, który był biskupem Stagonu, był również pierwszym nauczycielem Arseniosa, który później kontynuował naukę w szkole w Trikali, ufundowanej przez biskupa Larissy w latach 1569–1572 Jeremiasza⁹, późniejszego patriarchy Konstantynopola¹⁰.

Po ukończeniu szkoły Arsenios wstąpił do klasztoru Dusikon w Tesalii. Następnie biskup Larissy wezwał młodego Arseniosa do Konstantynopola. Tam wyświęcono go na duchownego i powierzono funkcję proboszcza patriarchalnej świątyni Panmmakaristu. Na początku 1580 r. Arsenios został arcybiskupem Elassonu i Demonikonu. W 1585 r. został wysłany wraz z Paisiosem z Dirachionu przez patriarchę ekumenicznego Teolepta II¹¹ do Moskwy z misją zebrania pieniędzy dla patriarchatu¹². Wracając z Moskwy zatrzymał się we Lwowie, gdzie otrzymał propozycję nauczania w brackiej szkole¹³.

W XVI w. we Lwowie istniała znaczna diaspora grecka, składająca się przeważnie z kupców. Lwów leżał na ważnym szlaku handlowym wiodącym z Turcji przez Mołdawię do Polski i Niemiec, a na wschód — do Moskwy¹⁴. Tą drogą podążali przeważnie kupcy kreteńscy przewożący wino. Od drugiej połowy XVI w. częstymi podróżnymi byli również greccy duchowni. Jeździli do Moskwy po wsparcie

⁷ Świeckie imię Arseniosa podane jest pod hasłem *Arsenij Elassonskij*, [w:] *Prawosławna Encyklopedia*, t. III, Moskwa 2001, s. 442; także Ph. A. Demetracopoulos, op. cit., s. 146, natomiast B. Gudziak (op. cit., s. 196) pisze, że świeckie imię Arseniosa jest nieznanne.

⁸ Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Οι Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος. Συμβολή εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς Θεσσαλίας*, „Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν”, t. XV, 1965, [Athinae 1966], s. 86–124.

⁹ Ph. A. Demetracopoulos, op. cit., s. 164.

¹⁰ Jeremiasz II Tranos zasiadał na tronie patriarchalnym w Konstantynopolu trzykrotnie w latach: 1572–1579, 1580–1584, 1587–1595.

¹¹ Teolept II — patriarcha ekumeniczny w latach 1585–1586.

¹² Ph. A. Demetracopoulos, op. cit., s. 164.

¹³ Ja. D. Isaiejewicz, *Bratstwa ta ich rol' w rozwiniku ukraińskiej kultury XVI–XVIII stolittia*, Kyjw 1966, s. 118.

¹⁴ **Wiadomości na temat handlu we Lwowie i szlaków handlowych przechodzących przez to miasto** można znaleźć w: I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI Jahrhunderts*, Czernowitz 1912; P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age*, „Revista Istorică Română” t. III, 1933. s. 172–193; M. Małowist, *Les routes du commerce et marchandises du levant dans la vie de la Pologne au bas Moyen Age et au début de l'époque moderne*, [w:] *Atti del sesto colloquio internazionale di storia marittima*, red. M. Cortelazzo, Firenze 1970, s. 157–175; M. Balard, *La Roumanie génoise*, Genova 1978, s. 147, 862; Σ. Ι. Ασδραχάς, *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς Ὄθωμανικῆς κυριαρχίας* — *ἰθ' αἰ.*, „Εἰσαγωγή–ἐπιλογή κειμένων”, Αθήνα 1979, s. 135–136, 293, 375, 387.

finansowe od cara¹⁵. Dzięki temu w drugiej połowie stulecia liczba Greków zamieszkujących Lwów znacznie się powiększyła. Trifos E w a n g e l i d i s w książce „Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας”¹⁶ przytacza wiele imion Greków mieszkających w tamtych czasach w tym mieście. Nicolae I o r g a wspomina również miejsce pochodzenia owych Greków np. Tsanis z Mołdawii, który przybył do Lwowa 1526 r.¹⁷, Andreas Chalkokondilis — z Konstantynopola w 1534, Konstantinos Grekos — z Krety w 1551¹⁸, Michail — z Krety w 1554. W tym samym roku przybyli też inni greccy wyspiarze. W 1557 r. dotarli do Lwowa kupcy Gawril i Jannis z Suczawy¹⁹. Iorga przedstawia także jednego z najbogatszych Greków Andreasa Damilasa, pochodzącego z Konstantynopola, który mieszkał we Lwowie w latach 1582–1592²⁰. Inny Grek Emanuil, został zamordowany we Lwowie w roku 1585²¹. W tym mieście pracowali m.in.: Nikiforos Nevridis, Chiotis, Georgios Domenigos oraz kupcy kreteńscy: Antonios i Michail Perdikaris, Mpatis Amorozos²² i wielu innych, których imiona odnajdujemy w książkach Iorgi, Ewangelidisa i Dimitrakopulosa²³.

Pod koniec XVI w., w dobie szybko rozwijającego się protestantyzmu na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej oraz intensywnego rozwoju szkół jezuickich, ostoją prawosławia stało się Bractwo Zaśnięcia Bogarodzicy we Lwowie rozwijające się od początku XV stulecia²⁴. Priorytetową sprawą dla Kościoła prawosławnego stało się nauczanie kleru i młodzieży prawosławnej teologii oraz języka greckiego.

Arsenios z Elassonu był pierwszym, który uczył języka greckiego w lwowskiej szkole brackiej²⁵. Ważną rolę w szerzeniu kultury bizantyńskiej odegrały relacje z innymi Grekami, którzy byli wspierani przez bractwo. Byli to: Nikiforos

¹⁵ Do końca XV w. podróże greckiego duchowieństwa na ziemię ruskie ograniczały się do monasterów, w których przebywali Rusini, Serbowie i Grecy. Dopiero w 1523 r. patriarcha jerozolimski Joachim V wysłał pierwszą delegację do cara w celu zdobycia pieniędzy dla patriarchatów wschodnich.

¹⁶ T. E. E w a γ γ ε λ ί δ η ς, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, tom. B', ἐν Ἀθήναις 1936, s. 376.

¹⁷ N. I o r g a, *Relațiile comerciale ale țerilor noastre cu Lembergul. Regeste și dokumente din Archivele orașului Lemberg*, București 1900, s. 33.

¹⁸ Ibidem, s. 38.

¹⁹ Ibidem, s. 40.

²⁰ Jeden z najbardziej wpływowych Greków diaspory greckiej we Lwowie, zob.: ibidem, s. 53, 69, 92.

²¹ Ibidem, s. 62.

²² Ibidem, s. 95.

²³ Φ. Αρ. Δ η μ η τ ρ α κ ό π ο υ λ ο ς, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550–1626). Βίος καὶ ἔργο. Συμωλὴ στὴ μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήναι 1984 [dalej: Dimitrakopoulos 1984], s. 61–64.

²⁴ W początkowej fazie bractwa były rodzajem gildii z tą różnicą, że koncentrowały się bardziej na potrzebach Cerkwi i stąd też się wzięła ich późniejsza nazwa. Działały już w XV w., ale dopiero w XVI stuleciu nabrały większego znaczenia w życiu Cerkwi. Vide: A. M i r o n o w i c z, *Geneza bractw cerkiewnych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. II (VI), 1996, s. 22–30.

²⁵ Dimitrakopoulos 1984, s. 65.

Paraschis, Kirilos Lukaris i ówczesny patriarcha aleksandryjski Melecjusz Pigas²⁶. Do jej rozwoju przyczyniły się znacząco drukarnie we Lwowie i w Wilnie, które zaczęły wydawać książki w języku greckim. Niestety, oprócz opracowania Dimitrakopulosa, nie istnieje żadna grecka literatura opisująca działalność greckich drukarni na ziemiach dzisiejszej Ukrainy²⁷.

W XVI w. Lwów był ekonomicznym centrum ruskich ziem Korony. Dimitrakopulos zwraca uwagę, że działalność greckich kupców była jednym z najsilniejszych czynników wpływających na rozwój kulturalny i ekonomiczny miasta²⁸. Przyczynili się oni do zmiany jego architektonicznego i estetycznego wyglądu. Jeden z nich Konstantinos Korniaktoś zbudował w 1580 r. kamienicę pod czujnym nadzorem Włocha Pietro Barbona, który prowadził budowę cerkwi Zaśnięcia Bogarodzicy. Przy cerkwi znajduje się słynna Wieża Korniakta, zbudowana w latach 1573–1578, czyli dzwonnica, jedna z najpiękniejszych we wschodniej Europie. Dzwonnica ta jest również dziełem wspomnianego Włocha. Nadmienić warto, że szpital zbudowany w 1591 r. także był ufundowany przez członków Bractwa Bogarodzicy²⁹.

Można powiedzieć, że zarówno nauczanie jak i działalność wydawnicza prawosławnych w szesnastowiecznym Lwowie związane były z pracą przebywających w nim Greków. Szczególną rolę w procesie rozwoju miasta odegrali kupcy greccy.

W maju 1586 r. Arsenios razem z towarzyszącym mu Paisiosem dotarli do Lwowa. Powodem ich wizyty były sprawy kościelne. Oficjalnie przybyli jako egzarchowie patriarchy ekumenicznego. Do Lwowa jechali z Moskwy, w której gościli na początku 1586 r. razem z Grekiem Gawriilem.

Arsenios pozostał w Moskwie cały marzec, opuścił ją w następnym miesiącu. Do Lwowa przybył w maju ze wspomnianym już Paisiosem i — być może — z Gawriilem. Dokładnie nie wiadomo, kiedy i w jaki sposób drogi tych trzech Greków się rozeszły. Zapewne droga powrotna z Moskwy prowadziła przez Rzeczpospolitą, w której przynajmniej wspomniany Gawriil spotkał się ze Stefanem Batorym. 24 czerwca 1586 król wysłał do papieża list³⁰ zawierający opis działalności Gawriila w Rzeczypospolitej. Wiadomo też, że Gawriil dotarł do Lwowa we wrześniu 1586 r.³¹

²⁶ Ja. D. I s a j e w y c z, op.cit., s. 126.

²⁷ Dimitrakopulos 1984, s. 66, także: J. D. I s a j e w y c z, *Izdatel'skaja diejal'nost' l'wowskogo bractwa w XVI–XVII wiekach*, Księga 7, 1962, s. 199–238.

²⁸ Dimitrakopulos 1984, s. 66.

²⁹ Ibidem.

³⁰ B. P é c h a y r e, *Les archevêques d'Ochrida et leurs relations avec l'Occident à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe*, „Échos d'Orient” t. XXXVI, 1937, s. 407 oraz idem, *La succession épiscopale d'Orchida. Gabriel et Théodule 1582–1588*, „Échos d'Orient” t. XXXVIII, 1939, s. 41.

³¹ Φ. Αρ. Δ η μ η τ ρ α κ ό π ο υ λ ο ς, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550–1626). Βίος — ἔργο — ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήναι 2007, [dalej: Dimitrakopulos 2007] s. 94.

„Żywot” Arseniosa wskazuje wyraźnie, że gdy wracał on z Moskwy do Konstantynopola, zatrzymał się w „bastionie Polski” — Lwowie. Następnie czytamy, że mieszkający tam chrześcijanie³² poprosili go o to, by zamieszkał w mieście dla ich pożytku. Chodziło im również o pomoc, ponieważ — jak jest napisane dalej — wśród mieszkańców było wielu łacinników³³.

Grecy występowali przeciwko działalności we Lwowie katolików i protestantów, którym zazdrościli wysokiego poziomu wykształcenia, w szczególności kleru. Bronili się także przed presją związaną z unią z Rzymem. Katolicy i protestanci mieli dobrze działające szkoły i centra naukowe, dzięki którym mogli rozpowsechnić swoją wiarę i język łaciński. Nic dziwnego, że prawosławni odczuwali potrzebę tworzenia własnych szkół, w szczególności przeznaczonych dla duchowieństwa. Zależało im zwłaszcza na nauczaniu języka greckiego, który był kluczem do poznania tekstów bizantyńskich Ojców Kościoła³⁴.

Lwowskie bractwo podjęło już w połowie XVI w. działania na rzecz budowy wspomnianej cerkwi Zaśnięcia Bogarodzicy. 20 maja 1572 Zygmunt August przyznał wyznawcom obrządku greckiego te same przywileje, którymi obdarzeni byli katolicycy mieszkańcy Lwowa. Później potwierdził je Stefan Batory. 14 lutego 1585 prawosławni możni poprosili metropolitę kijowskiego, aby zatroszczył się o poziom wykształcenia kleru i solidnie zajął się sprawami Kościoła. 8 listopada tego roku biskup lwowski Gedeon Bałaban zwrócił się do prawosławnego patriarchy lwowskiego i innych wierzących z prośbą o spłacenie długu za drukarnię zbudowaną przez Iwana Fedorowicza, która została skonfiskowana przez jakiegoś lwowskiego Żyda.

Tematem wielu listów skierowanych do patriarchów przez bractwo lwowskie była sytuacja prawosławnych Greków w mieście, a także jego własna działalność. Pod koniec 1585 r., jadąc do Moskwy, patriarcha Antiochii Joachim V dotarł do Lwowa, gdzie zatrzymał się do maja roku następnego. W swoich pismach ze stycznia 1586 r. nadał stauropigię Bractwu Zaśnięcia Bogarodzicy. Prosił, aby doprowadzić do końca budowę Cerkwi Uspieńskiej, drukarni oraz by rozpocząć naukę greckiego i słowiańskiego w szkole brackiej³⁵. Zajął się również stanem moralnym duchowieństwa, m.in. problemem księży dwukrotnie żonaty. Wzywał do życia zgodnego z prawami Bożymi i tradycją Cerkwi. Patriarcha potwierdził prawo bractwa lwowskiego do cerkwi św. Mikołaja. Wyjechał ze Lwowa w połowie maja 1586 r. Nie wiadomo, czy spotkał się z Arseniosem i z Paisiosem, którzy w tym właśnie czasie dotarli do Lwowa.

³² Chodzi tu o prawosławnych mieszkańców Lwowa.

³³ *Βίος τοῦ Ἀρσενίου σὲ μορφή συναξαρίου ἐκ τῶν καταλοιπῶν τοῦ Κρατ. Βιβλ. Ἀγ. Πετροῦπ. ε.χ. 173*, zamieszczony przez w: Dimitrakopoulos 2007, s. 274.

³⁴ Dimitrakopoulos 2007, s. 94.

³⁵ D. Zubrycki, *Chronika mista Lwowa*, Lwów 2002, s. 190.

Pod koniec wizyty Joachima V bractwo wysłało list do patriarchy ekumenicznego Teolepta II, w którym prosiło o pomoc przy dokończeniu budowy świątyni, szkoły oraz drukarni. Poruszono w nim jeszcze osiem kwestii dotyczących zwyczajów i tradycji cerkiewnych. Ostatnią był zwyczaj święcenia pokarmów na Wielkanoc. Trzeba zaznaczyć, że ten obrządek był obcy Grekom, także mieszkającym we Lwowie. Uważali, że jest to zwyczaj heretycki. Uważał tak również Arsenios, który wręcz żądał zniesienia go. Doprowadziło to do konfliktu z biskupem Gedeonem Bałabanem³⁶.

Arsenios otrzymał wówczas propozycję pozostania w mieście. Najpierw posłał Paisiosa do patriarchy Teolepta II z darami i błogosławieństwem od cara³⁷. Należy dodać, że jeszcze przed wyjazdem ze Lwowa w maju 1586 r., Paisios wraz z Arseniosem napisali wspomniany powyżej list do biskupa Bałabana, wyraźnie sprzeciwiając się zwyczajowi święcenia pokarmów. Podobnie jak Joachim V, zakazali stosowania go. List ten był odpowiedzią na list duszpasterski Bałabana z 22 marca 1586, w którym nakłaniał on wiernych, ażeby unikali „heretyków”, którzy odmawiają święcenia pokarmów na Paschę. W swym liście obaj egzarchowie wyrazili poparcie dla bogobożnych braci Hrihoria i Joana, którzy przestrzegali czystych zwyczajów cerkiewnych. Była to z kolei odpowiedź na list Bałabana z 30 kwietnia 1586, w którym biskup nałożył ekskomunikę na obu braci, wzbudzających kontrowersje swoim postępowaniem (sprzeciwiali mu się jawnie) i siejących herezję³⁸. Trzeba podkreślić, że Bałaban — jak pisał w swych listach Maletios Pigas — często popadał w konflikty z bractwem i wyższymi warstwami mieszczaństwa lwowskiego³⁹.

Na początku swojego listu Arsenios i Paisios przedstawili się jako egzarchowie patriarchy Teolepta II. Poparli także działalność Hrihoria i Joana oraz opisali niesprawiedliwość, jakiej doznali od biskupa lwowskiego. Zwrócili również uwagę na niski poziom intelektualny duchowieństwa. Podkreślili, że władyka Bałaban powinien zająć się tą właśnie sprawą. Jeszcze raz skrytykowali zwyczaj święcenia pokarmów, argumentując, że nie słyszano ani widziano go w wielkim Kościele Chrystusowym i we wszystkich Kościołach Wschodu i Zachodu⁴⁰. Nie zważając na stanowisko egzarchów, Bałaban w swoich listach nawoływał chrześcijan, aby w Dzień Paschy, zgodnie z tradycją przynosili pokarmy do święcenia.

Egzarchowie pragnęli obronić wiernych przed zwyczajami, które nie były praktykowane w Kościele. Uważali, że lud powinien poznawać i pogłębiać du-

³⁶ *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*, red. W. Milkowicz, t. I, Leopoli 1895–1898 [dalej: MCSL], art. LXXXVIII, s. 141–142.

³⁷ Dimitrakopulos 2007, s. 96.

³⁸ W. Milkowicz, op.cit, art. LXXXVI, s. 135–136.

³⁹ Dimitrakopulos 2007, s. 97–98.

⁴⁰ *Ἐξαρχικὸν γράμμα πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Γεδεὼν Λεοντοπόλεως· Αβούφ, Μάιος 1586*, wydrukowany w: Dimitrakopulos 2007, s. 241–242.

chowość charakterystyczną dla Kościoła greckiego. Poprosili zatem patriarchę, aby wziął pod swoją opiekę bractwa prawosławne, wyłączając je spod jurysdykcji miejscowych biskupów, a zwłaszcza Bałabana. Chcieli, by patriarcha potwierdził status stauropeigii bractwa lwowskiego.

W drugiej połowie XVI w. na Ukrainie powstawało wiele szkół prawosławnych, podobnie jak katolickich i protestanckich. Od 1572 r. sam książę Konstanty Ostrogski nadzorował budowę prawosławnych szkół w wielu ukraińskich miastach m.in. w Ostrogu. W ich programie było nauczanie ogólnokształcące, zwane w języku greckim *egiklio pedewseos* (*εγκυκλίο παιδευσεως*). Taki sam system został wprowadzony w bractwach⁴¹.

1 (11) stycznia 1586 taki program zatwierdziło stauropeigialne bractwo lwowskie, które miało nauczać i wychowywać prawosławnych uczniów⁴². W literaturze greckiej szkoły tzw. ogólnego nauczania określa się mianem *didaskalion* (*διδασκαλείον*), *spudastirion* (*σπουδαστήριον*) lub *scholion* (*σχολείον*). Tak też nazywano szkołę we Lwowie, która była pierwszą szkołą bracką na ziemiach ruskich.

W 1923 r. Chrisostomos Papadopoulos opublikował szesnastowieczny tekst anonimowego wykładowcy, będący propozycją programu nauczania dla bractwa lwowskiego. Według Papadopoulosa wykładowcą tym mógł być Arsenios z Elassonu. Tekst ten zachował się w archiwum lwowskim, w którym przechowywany jest do dziś⁴³. Później Borys F o n k i c z potwierdził stanowisko Papadopoulosa dowodząc, że pod pismem widnieje podpis Arseniosa⁴⁴.

Jednym z największych problemów, z jakimi borykały się te szkoły, było znalezienie kompetentnych nauczycieli⁴⁵. Gdy więc Arsenios dotarł do Lwowa, prawosławni mieszkańcy, m.in. Hrihorij i Joan, poprosili, zgodnie ze zwyczajem, o pozostanie patriarszego egzarchy w mieście. Arsenios wyraził zgodę, natychmiast zajmując szczególne miejsce w społeczności prawosławnej Lwowa. Mieszkańcy uznali go bowiem za osobę, która może zostać wśród nich z Bożym błogosławieństwem dla ich pożytku i dobra. Poprosili go również o nauczanie w brackim *didaskalionie*. Chcieli by pokazał, jak powinna działać taka szkoła i dokonał oceny jej pracy. Odpowiadając na pismo mieszkańców Lwowa, Arsenios nie podpisał się oficjalnie jako egzarcha, lecz jako osoba prywatna⁴⁶.

Odpowiedzią na prośbę lwowian było napisanie przez Arseniosa programu dla szkoły brackiej. Pisząc go, Arsenios zaczął od zwyczajowej bizantyńskiej mak-

⁴¹ E. N. M e d i n s k i j, *Bratskije szkoły Ukrainy i Bielarusi w XV–XVII ww. i ich rol' w wossojedynienii Ukrainy s Rossiej*, Moskwa 1954, s. 305–306

⁴² Ja. D. I s a j e w y c z, op.cit, s. 129, 155.

⁴³ Dimitrakopoulos 2007, s. 99.

⁴⁴ B. L. F o n k i c z, *Grieczeskije piscy epochi wozrozdienija*, „Wizantijskij Wriemiennik”, t. XLII, 1981 nr 124–128, s. 125.

⁴⁵ J. K r a j c a r, *Konstantin Basil Ostrozkij and Rome in 1582–1584*, „Orientalia Christiana Periodica”, t. XXXV, 1969, s. 203.

⁴⁶ Dimitrakopoulos 2007, s. 100.

symy: początkiem mądrości bojaźń Boża i rozważanie śmierci (*ἀρχὴ σοφίας φόβος Θεοῦ καὶ ἡ τοῦ θανάτου μελέτη*). Następnie wychwalał prawosławny patrycjat lwowski, który — jak podkreślał — kierując się gorliwością poznania, ukochał mądrość i zainteresował się językiem greckim pomimo tego, że jego ojczystym językiem był słowiański. Arcybiskup Elassonu uznał, że patrycjat zasługuje na wielką chwałę za wybudowanie szkoły i chęć wprowadzenia nauczania języka greckiego. Podkreślił, że wszyscy pragnęli poznać cele wychowawcze szkoły, program nauczania greki oraz przewidywane efekty nauczania⁴⁷. Dalej w programie dla szkoły z właściwą sobie skromnością dodał, że będzie przekazywał wszystko, czego nauczył się od swoich nauczycieli: Damaskinosa, metropolity Nawpaktu i Artis, Mattheosa oraz patriarchy Jeremiasza⁴⁸. W następnym paragrafie wymienił trzy cele swego nauczania. Pierwszy — to nabywanie wyższej filozofii tj. bojaźni Bożej zgodnie z przekazem Chrystusa „najpierw prośmy o Królestwo Boże, później starajmy się o wszystko inne” (Mat. 6.33). Tak więc według Arseniosia Królestwo Boże wiąże się z przeżywaniem bojaźni Bożej, którą musimy mieć w sobie. Nazwał to nadfilozofią, czyli filozofią wyższą. Drugi cel to nauczanie uczniów bezwarunkowej miłości i szacunku dla swoich rodziców, dla starszych i wszystkich braci chrześcijan. Trzeci — to studiowanie języka greckiego.

Uczniowie mieli być dzieleni na grupy wedle wieku i posiadanej wiedzy oraz przydzielani do odpowiednich klas. Na naukę przeznaczono sześć dni w tygodniu (oprócz niedziel) od rana do piątej po południu. Nie wiadomo, o której godzinie zajęcia się zaczynały. Przypuszczalnie pomiędzy lekcjami były przerwy oraz wolny czas na spożycie obiadu. Od poniedziałku do piątku obowiązywał ustalony plan zajęć. Lekcje obejmowały sztuki wyzwolone: gramatykę, arytmetykę, geometrię oraz retorykę, dialektykę, astronomię i muzykę. Piątkowe popołudnie miało być poświęcone nauczaniu składni. W sobotę rano uczniowie mieli omawiać wiedzę zdobytą w tygodniu poprzednim i zapoznać się z tematyką zajęć następnego tygodnia. Pozostałą część soboty uczniowie mieli pisać i rozmawiać po grecku na podane tematy. W poniedziałki po południu Arsenios miał poprawiać pisemne prace uczniów. Powyższy program właściwie niczym nie różnił się od tego, według którego Arsenios był uczony w greckiej Trikali. Zdaniem Dimitrakopulosa, program ten w zasadzie nie różnił sposobu nauczania sprzed upadku Konstantynopola, który miał miejsce 133 lata wcześniej⁴⁹.

⁴⁷ *Προτάσεις για τὸ πρόγραμμα τοῦ σχολείου τοῦ Ἀβώφ*, program dla lwowskiej szkoły wydany jest w: Dimitrakopoulos 2007, s. 243–244, vide też; A. Δ. Κ ο μ ί ν η, *Τὸ Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 44.

⁴⁸ *Προτάσεις για τὸ πρόγραμμα*, s. 243–244.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 102.

Arsenius nie wprowadził zatem niczego nowego do tradycyjnych bizantyńskich metod i systemu nauczania⁵⁰. Jednak możemy przypuszczać, że był rzetelnym pedagogiem, prezentując swój program nauczania dla szkoły we Lwowie. Własny program rekomendował stwierdzeniem, że wiedza pedagogiczna wynika z jego osobistego doświadczenia nabytego podczas studiów pod kierunkiem różnych nauczycieli.

Arsenius pracował w szkole brackiej dwa lata nauczając literatury i gramatyki, czyli typologii, ortografii i składni, o czym dowiadujemy się ze wstępu do gramatyki *Ἀδελφότης*, która została opracowana przez niego i jego uczniów⁵¹. Jak podkreśla Dimitrakopulos, praca pedagogiczna była dla Arseniosa trudniejsza niż dla innych nauczycieli, ponieważ nie znał on miejscowego języka⁵². Z kolei dla większości uczniów greka była językiem zupełnie obcym. Z tego powodu Arsenios nauczał wolniej, niż to było przyjęte na ziemiach greckich. Większą wagę przywiązywał też do nauki gramatyki greckiej.

Dawniejsi badacze greccy stali na stanowisku, że szkoła wyróżniała się metodą nauczania, gdyż w lekcjach wspomagali Arseniosa najlepsi z najstarszych uczniów, tzw. *protoscholi* (πρωτόσχολοι). Dimitrakopulos zauważył jednak, że taka metoda była bardzo rozpowszechniona w szkołach ogólnego nauczania jeszcze w czasach bizantyńskich, gdyż *protoscholi* prowadzili zajęcia już w XII, a może nawet w X w.⁵³

Niestety, nie ma innych źródeł informacji o działalności Arseniosa we Lwowie. Dużo wiadomości znaleźć można we wspomnianej wyżej „Gramatyce” — „Ἀδελφότης”⁵⁴, która została wydana przez bractwo w 1591 r. po grecku i słowiańsku⁵⁵. Głównym źródłem wykorzystanym przez Arseniosa przy jej napisaniu był podręcznik gramatyki Laskarisa zatytułowany „Περὶ τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν”⁵⁶. Dzieło to było rozpowszechnione wcześniej na ziemiach ruskich. Warto dodać, że na lwowskim egzemplarzu książki Laskarisa znaleziono monogram Arseniosa. Zdaniem Dimitrakopulosa, Arsenios zwykle unikał umieszczania bez-

⁵⁰ O greckim systemie nauczania po upadku Konstantynopola pisał Π. Χ. Ζιόγας, *Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982.

⁵¹ *Πρόλογος τῆς Γραμματικῆς πὸν δίδασκε ὁ Ἀρσένιος (ἈΔΕΛΦΟΤΗΣ)*, wstęp do gramatyki *Ἀδελφότης* wydany jest w: Dimitrakopulos 2007, s. 279–280. Trzeba zaznaczyć, że błędnie uważa się greckie słowo ἀδελφότης za tytuł podręcznika do gramatyki, ponieważ jest to nazwa organizacji, przy której została założona szkoła. Słowo ἀδελφότης oznacza po prostu bractwo, natomiast tytuł gramatyki brzmi następująco: *Grammatika dobroglagoliwago jellino–słowianskiego jazyka*. Vide: W. W. Niemiński, *Mowoznawstwo na Ukraini w XIV–XVII st.*, Kyiw 1985, s. 44–68.

⁵² Dimitrakopulos 2007, s. 102.

⁵³ Ibidem, s. 102.

⁵⁴ B. Gudzia, op. cit., s. 197.

⁵⁵ Ja. D. Isajewicz, op. cit., s. 155.

⁵⁶ Ja. D. Isajewicz (op. cit., s. 155) oprócz Konstantinosa Laskarisa wymienia jeszcze Filipa Melanchtona i Martyna Kruzija, na których wzorował się Arsenios; B. Gudzia (Kriza i reforma, s. 197) wymienia jeszcze Nikolasa Klenara.

pośrednio jego imienia na stronie tytułowej bez potwierdzenia zgodności z oryginałem. Posiadamy więc podręcznik gramatyki, z którego nauczał Arsenios we Lwowie⁵⁷. „Αδελφότης” opublikowano prawdopodobnie bez udziału Arseniosa, który wcześniej wyjechał ze Lwowa.

Trzeba podkreślić, że stosunki Arseniosa z bractwem lwowskim były bardzo dobre. Dimitrakopulos zaznacza, że żadne źródła nie wskazują na jakiś konflikt pomiędzy nimi⁵⁸. W prologu do „Αδελφότης” Arsenios pisał o wielkim szacunku, jakim został otoczony przez bractwo⁵⁹.

Arsenios opuścił Lwów w maju 1588 r. Ze Lwowa udał się do Zamościa, gdzie spotkał się z patriarchą Jeremiaszem II Tranosem, który zwrócił się do niego z prośbą towarzyszenia mu w podróży do Moskwy. Prośbę motywował ich dobrą znajomością oraz wiedzą Arseniosa na temat kultury i języka słowiańskiego. Po drodze zatrzymali się w Wilnie. Tam patriarcha nadał bractwu prawosławnemu stauropigię i przywileje⁶⁰. Następnie udali się do Moskwy, w której Arsenios spędził resztę życia.

Dzięki carskiej przychylności Arsenios znacznie się wzbogacił. Otaczał opieką swoich rodaków mieszkających w Moskwie, był fundatorem wielu moskiewskich cerkwi, zasłynął także jako darczyńca manuskryptów, ikon i innych cennych rzeczy, które przekazał wielu greckim monasterom i kościołom. Pisał rozmaite notatki, dedykacje na ikonach, a nade wszystko pamiętniki. Stanowią one ważne źródło informacji o samym autorze oraz o stosunkach polsko–moskiewskich w początkach XVII w. Arsenios był znaczącą postacią w życiu ówczesnej Moskwy. W 1597 r. został arcybiskupem w Soborze Archangielskim, gdzie powierzono mu zaszczytną funkcję opiekuna grobów carskich⁶¹. W 1613 r. został mianowany arcybiskupem Tweru. Tam gruntownie odrestaurował opuszczony Sobór Przemienienia Pańskiego⁶². Następnie, prawdopodobnie w 1616 r., powierzono mu arcybiskupstwo w Suzdalu⁶³.

W roku 1619 był doradcą i tłumaczem patriarchy jerozolimskiego Teofanesa podczas jego wizyty w Moskwie i spotkań z carem Michałem Romanowem. Na początku 1622 r. zakończył aktywną działalność i wyjechał do Suzdala, w którym zmarł w opinii świętości 13 kwietnia 1626, w wieku 76 lat. Został pochowany w Suzdalu. Zaliczono go w poczet świętych rosyjskiej Cerkwi prawosławnej⁶⁴.

⁵⁷ W. Milkowicz, op.cit., art. C, s. 156–157 oraz A. Dmitriewski, op. cit., s. 15.

⁵⁸ Dimitrakopulos 2007, s. 104. oraz W. Milkowicz, op.cit., s. 959, w tym czasie (1590–1600) jednym z najbardziej znanych nauczycieli szkoły brackiej był Stefan Zizani.

⁵⁹ *Πρόλογος τῆς Γραμματικῆς... (ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ)*, s. 279–280.

⁶⁰ MCSL, t. I, art. CIa.

⁶¹ *Πρωσławναja Encykłopedija*, t. III, Moskwa 2001, s. 444.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Dimitrakopulos 2007, s. 159–160.